

ВИТОКИ ВЕЛИКОРОСЬКОГО ШОВІНІЗМУ

<https://doi.org/10.37472/v.naes.2022.4132>

ЕРШОВА

Людмила Михайлівна

доктор педагогічних наук,
доцент, заступник директора
з науково-експериментальної
роботи Інституту
професійної освіти
Національної академії
педагогічних наук України,
м. Київ, Україна

Анотація. З 2014 р. Україна змушена була жити в умовах постійних інформаційних, терористичних і збройних атак розпочатої Російською Федерацією гібридної війни. Однак 24 лютого 2022 р. Росія здійснила широкомасштабне військове вторгнення в Україну, спрямоване на відверте знищення української національної ідентичності та української державності. Мільйони людей у всьому світі намагаються зрозуміти, як сталося, що світ не помітив зростання російського шовінізму й формування системи нацистських цінностей у Російській Федерації — країні, що зазнала страшних втрат у другій світовій війні. Для аналізу умов розвитку російської шовіністичної ідеології на території України пропонуємо екскурс в історію українсько-російських відносин, відображених у працях багатьох українських і російських учених, митців і громадських діячів. Серед багатьох причин формування російського шовінізму є також низка внутрішніх вітчизняних чинників. Зокрема, це низький рівень усвідомлення українською елітою різних рівнів своєї безпосередньої відповідальності за неформовану національну ідею, недалекоглядну соціогуманітарну політику, легковажне ставлення до освіти й виховання громадян. Це також позбавлена критичного сприйняття традиційна віра пересічних українців у родинні зв'язки із сусіднім народом та сподівання, що в Російській Федерації, яка втратила у війні з німецьким фашизмом мільйони своїх громадян, не можуть прижитися шовіністичні й нацистські ідеї. Тож російський шовінізм та війна проти мирної України, що єдиною у світі відмовилася від ядерної зброї, спонукає людство шукати нові, більш дієві механізми захисту цивілізації від культивування людиноненавистницьких ідеологій, де б вони не зародилися.

Ключові слова: історія педагогіки; націоналізм; патріотизм; «великороський» шовінізм; цінності; ідеали.

Вітчизняна система освіти, акцентуючи на багатьох важливих проблемах соціогуманітарної освіти в Україні (Саух, 2020; Шмиголь, 2018), виявилася водночас досить толерантною до питань, пов'язаних із несистемним формуванням української національної ідеї, зміцненням української державності та громадянським вихованням. У той самий час, коли в Україні поволи вибудовувалися демократичні основи суспільного й державного життя, Російська Федерація впевнено й неприховано спускалася в глибини найгіршої історії своїх попередників — Російської імперії та СРСР, черпаючи звідти ідеї для творення своєї нової ідеології. Водночас ознаки російського шовінізму, кремлівської українофобської ідеології, що перетворила мільйони російських громадян на сліпі знаряддя вбивства, були помітні в усій спільній історії українців і росіян. З метою аналізу умов зародження й розвитку російської шовіністичної ідеології, що призвела у 2014 р. до російсько-української війни, пропонуємо історико-педагогічний екскурс українсько-російських відносин, відображених у працях багатьох українських (Х. Алчевської, О. Губка, М. Драгоманова, М. Костомарова, В. Липинського, Н. Полонської-Василенко та ін.) і російських (Ф. Достоевського, В. Белінського, М. Бердяєва, В. Ключевського) учених, митців, громадських діячів. Їхні праці свідчать про те, що світ давно знав і бачив, як зароджується й розвивається російський великодержавний шовінізм, але не реагував, апелюючи до принципу невтручання у внутрішні справи

інших держав. Але ці «внутрішні справи» у 2022 р. стали проблемою світового масштабу. Світові інституції, створені після Другої світової війни для захисту миру, виявилися малоефективними перед агресивною політикою великої ядерної держави, схваленою більшістю її громадян. Отже, після цієї війни людство буде змушене виробити нові, більш дієві механізми захисту цивілізації від культивування людиноненависницьких ідеологій, де б вони не зародилися.

Маємо визнати, що українці особисто брали участь у зародженні й розвитку російського (великороського) великодержавного шовінізму. Українці давали йому імена, обґрунтовували його засадничі ідеї, віддавали йому на службу своїх дітей. Не маючи власної держави, українські педагоги й культурні діячі шукали цивілізовані способи спільного з росіянами (великоросами) служіння людству. Але навіть маючи власну державу, до самого 2022 року українці вірили в гуманність свого північного сусіда. Українська еліта й українська держава не створили достатніх умов для забезпечення своїх громадян системною та ефективною громадянською освітою. Тож громадяни виявилися не готовими досягнути диявольську природу російського шовінізму як соціально-політичного феномену, не здатними протистояти гібридній війні, інформаційні атаки якої проникали в думки, присипляли свідомість, паралізували совість і волю. Шовіністичні ідеї полонили також душі сотень тисяч родичів із Росії, які не подзвонили, не підтримали, не вийшли масово на вулиці своїх міст, протестуючи проти війни ані у 2014 р., ані у 2022 р. Щоб народ міг подолати зло, держава має вчити своїх громадян його розпізнавати і володіти ефективними методами боротьби з ним.

Першим кроком до протистояння шовіністичним ідеям має бути ґрунтовне знання народом власної історії. Зокрема, кожен українець має знати, що у реформуванні російського суспільства та зародженні російського шовінізму особливим є внесок українського богослова, педагога, письменника, поета, математика, державного діяча й ідеолога реформ Петра І Феофана Прокоповича (1681-1736). Його вважають людиною, яка змінила обличчя Росії, перетворивши її на імперію.

Уплив Ф. Прокоповича на московського царя був таким великим, що його називали Кромвелем Петра І (Володько, 2011). Ф. Прокоповича вважають теоретиком, палким прихильником та учасником перетворення Московського царства

на сучасну імперію європейського типу. За його ініціативою для іменування новоствореної імперії був вибраний грецький варіант назви давньої держави київських князів Русі «Росія».

Феофана Прокоповича вважають науковцем-гуманістом. У його педагогічних працях «Коротка книга для навчання отроків» та «Духовний регламент» (1720) людину представлено як «мікрокосм», частку видимого й невидимого світу, втілення божественного і природного. Ф. Прокопович уклав перший в Росії збірник етичних норм російського суспільства (Юности честное зерцало или Показание к житейскому обхождению, 1717 р.), який проголошував необхідність виховання громадян, відданих своїй вірі й державі.

Однак, попри схожість основних тез Ф. Прокоповича з ідеями мислителів Княжої доби щодо виховання в молоді почуття патріотизму, любові до батьківщини й поваги до влади, його ідеал людини-громадянина має кілька концептуальних відмінностей. Наприклад, обґрунтовуючи ідеали духовної та владної еліти, Ф. Прокопович обстоював необхідність підкорення духовної влади світській, що суперечить переконанням староукраїнських мислителів. Зрозуміло, що тогочасна російська духовна еліта апіорі не могла виконувати роль лідера суспільного розвитку через тотальну неосвіченість і консервативність. Саме тому Ф. Прокопович і підтримував активно Петра І в його прагненні «приручити церкву» і змусити її працювати на державу (Смирнов, 1994, с. 76).

Однак саме з Ф. Прокоповича бере початок невластива українській ментальності ідея «цезарепапізму», яка, впорядковуючи російське суспільство, у майбутньому згубно позначилася на змісті українського виховного ідеалу.

Спочатку це відбулося на «еволюції» ідейних переконань самого мислителя, про що писала свого часу Н. Полонська-Василенко. Вона високо оцінювала Ф. Прокоповича як «найвизначнішого вченого-енциклопедиста», від'їзд якого до Москви, з одного боку, спричинив занепад Києво-Могилянської академії, а з іншого, — зумовив швидке еволюціонування його самого (Полонська-Василенко, 1992, с. 213). У низці суспільно-політичних праць («Слово про правду й честь царську», «Канон молебний о многих літах императору Петру Великому» (1721), «Слово на похвалу императора Петра Великого» (1725), «Правда волі монаршої у визначенні спадкоємця держави своєї» (1726), «Історія императора Петра Великого від народження його до Полтавської бата-

лії» (1788) та ін.) він ідеалізує образ Петра І та пропагує *«договір між народом і монархом», відповідно до якого людина має підтримувати владу заради збереження свого життя і спокою.»* У цьому також вбачається певна відмінність від староукраїнського розуміння підкорення владі, основою якого був не страх за власне життя, а повага до володаря як ідеалу людини.

М. Драгоманов писав, що вибулі з України до Московщини вчені перероблювалися там *«з вільних людей на царських чиновників»* (Сухомлинська, 2005, с. 176). Так і Ф. Прокоповича одні дослідники вважали найбільш талановитою людиною свого часу, а інші *«темною постаттю» і «злим генієм російської церкви, що підкорив її світській владі і розв'язав терор проти духовенства»* (Смирнов, 1994, с. 223).

Логічність і важливість запропонованих Петром І реформ для тогочасного російського суспільства зумовила підтримку української інтелектуальної еліти, яка сподівалася з утвердженням сильної централізованої влади відновити колишню велич Київської держави і відповідно до цього вносила корективи в систему власних виховних ідеалів. Проте сподівання виявилися марними. Після смерті Петра І Ф. Прокопович втягнувся в монарші інтриги, співпрацював з таємною канцелярією, особисто брав участь у політичних репресіях проти священників. По собі залишив величезний науковий спадок, а також і Святійший Синод, що нині трансформований у Російську православу церкву, очолювану московським патріархом Кирилом (Володимиром Гундяєвим), який системно ретранслює великороські ідеї, спрямовані на знищення української ідентичності та української держави.

Якщо Ф. Прокопович є, по суті, хрещеним батьком Російської імперії, то її вихователем можна вважати професора Павла Ковалевського, уродженця Катеринославської губернії, випускника Катеринославської духовної семінарії, медичного факультету Харківського університету, професора цього університету, ректора Варшавського університету, відомого психіатра, а також активного члена національно-монархічного руху, провідного ідеолога «Всеросійського національного союзу» й активного учасника «Всеросійського національного клубу», покликаних забезпечити боротьбу із сепаратизмом у провінціях імперії. У 1910 р. вийшла його праця «Національне виховання й освіта в Росії», у якій П. Ковалевський не лише обґрунтовував терміни

«нація», «націоналізм», «патріотизм», «національне почуття», «національна свідомість» тощо, але й уперше сформулював поняття «національне виховання» (Єршова, 2014b).

«Націоналізм» професор пояснював як *«вияв любові, поваги й шани до тої нації, якій належить певна людина, бажання їй слави, благих літ і вираження відданості, що сягає іноді самопожертви»*. Саме це визначення вчений зробив базовим для пояснення змісту національного виховання, яке, на його думку, *«повинно здійснюватися в душі фізичних і душевних властивостей певної нації, в душі величній любові до неї, нескінченної відданості й готовності до самопожертви»* (Ковалевський, 1910, с. 5-6). Національне почуття вчений вважав вродженим, інстинктивним, неодмінним тяжінням особи до людей своєї нації, а національну свідомість називав явищем набутим, актом мислення, що дає змогу певній особистості визнати себе частиною своєї нації.

П. Ковалевський розмежовував терміни «націоналізм» і «патріотизм». Націоналізм він вважав поняттям антропологічним, що означало безмежну любов і готовність до самопожертви за свою народність, а патріотизм — географічним, що знаменує таку ж любов і жертвовність заради батьківщини. Тобто об'єднуючим критерієм у визначенні П. Ковалевським понять «націоналізм» і «патріотизм» є категорія любові, а розмежувальним — її спрямованість (у першому випадку — на народ, а в другому — на державу).

Ураховуючи це, П. Ковалевський обґрунтував і відмінності в організації виховання великоросів та інших неросійських народів. Наприклад, учений переконував, що виховання й навчання громадян російської народності має здійснюватися *«в душі російському народному і бути чисто російським національним»*, тоді як виховання *«громадян інших народностей, підпорядкованих народності російській, має здійснюватися в душі патріотичному, тобто в душі поваги й відданості своїй батьківщині і тій народності, яка утворює основу держави»* (Ковалевський, 1910, с. 45). Таким поясненням відмінностей у підходах до виховання титульної нації та національних меншин автор закладав ідеологічні підвалини для формування безпечної для імперії системи національних ідеалів, у якій би дієвість неросійських ідеалів обмежувалася родинним колом особистості й не суперечила цінностям великороського ідеалу. У своїй праці він курсивом виділяв наступне: *«Усяк, хто добровільно переселиться*

в Росію з метою користуватися її благами, хто б він не був, має залишити свою колишню національність за кордоном Росії, в Росії ж він має стати русским (прим. авт.: слово «русским» вжито російською, без перекладу), — у протилежному випадку йому немає місця в Росії» (Ковалевський, 1910, с. 76). Водночас професор не акцентував на тому, що робити з цінностями та ідеалами тих народів, які не прийшли в Росію добровільно, а опинилися у її складі примусово, наприклад, завдяки дієвому «патріотизму» завойовника Сибіру Єрмака, образ якого професор ідеалізував, підносячи до канону референтних постатей імперії.

У роботі «Російський націоналізм і національне виховання в Росії» (1912) П. Ковалевський здійснив спробу довести гуманність свого тлумачення російського націоналізму: «Російські націоналісти — людоджери», — так говорять іноземці, що ненавидять Росію і бажають їй зла, — писав він. — Так говорять і деякі російські люди або ті, хто продав свою душу ворогам вітчизни або люди неосвічені й дурні. <...> Російські націоналісти, — продовжував учений, — насправді люди, які всією душею люблять свою батьківщину і свою націю, поважають своє минуле і бажають їй слави, міцності і величі в майбутньому» (Ковалевський, 1912, с. 7-8). Водночас П. Ковалевський розділяв «синів вітчизни» на людей «чисто російських» і «російських із іноземців», наголошуючи, що лише той, хто повністю віддав своє життя служінню батьківщині й безроздільно належав їй, мав право називатися російським «сином Великої Росії» й користуватись усіма правами її громадян. Також він зазначав, що ті російські люди, які «насмілюються лихословити на свою матір Росію, які бажають їй зла, які зважаються, проживаючи в ній, діяти на шкоду їй, — це вже не російські люди. Це — вороги Росії» (Ковалевський, 1910, с. 7-8). Тобто справжнім сином Росії, на переконання вченого, міг бути лише той іноздець, котрий, зберігав свою віру й рідну мову тільки у своєму домі, а всі свої сили спрямовував би на користь державної нації. Таким чином П. Ковалевський логічно завершив процес формування виховного ідеалу «синів Росії», що його розпочав ще на початку XIX ст. Ф.І. Янкович де Мірієво.

У роботі «Психологія російської нації» (1914) панування ідеалів росіян над ідеалами неросійських народів П. Ковалевський виводив із права крові, пролитої її синами, права самозбережен-

ня, права культурної вищості і права переможця. Інакше кажучи, імперія, проливаючи кров, загарбувала нові й нові землі і цією пролитотою кров'ю виправдовувала право своєї вищості, свого панування над поневоленими народами. Цю імперську максиму, з точки зору цивілізованого суспільства і принципів гуманізму, навіть сучасники П. Ковалевського сприймали неоднозначно. Однак у теперішньому російському суспільстві особливу прихильність здобули його ідеї щодо представлення російської нації у триєдності великоросів, малоросів і білорусів. Маємо визнати, що ні російська влада, ані її народ у більшості своїй так і не змогли сприйняти незалежності українців (Троицкий, 2005, с. 4). Сучасна російська педагогіка особливо прославляє П. Ковалевського за обстоювання ним доленосної ролі православній релігії, що «об'єднує росіян в одне нероздільне ціле», та створене ним ідеологічне підґрунтя концепції «старшого брата». Так, російські педагоги О. Акімова та І. Верещагіна (Акімова & Верещагіна, 2012, с. 9) кілька статей, присвячених П. Ковалевському, завершують уривком із його «Педагогічних роздумів». «Проповідуючи, однак, народну любов і відданість російським дітям, — цитують вони П. Ковалевського, — ніколи не слід ображати й дітей інших націй, що входять до складу нашої Батьківщини. Потрібно ставитися до них дружньо й любовно, як до братів, і не давати помітити нашого панування переможця. Це вони знають і без нас добре. Проте, знаючи це, вони повинні бачити з нашого боку таке ставлення, яке існує між братами однієї сім'ї. Саме майбутнє має встановити стосунки поваги до більш сильного й захисника, не почуття злоби й ненависті підкореного і зневаженого» (Акімова & Верещагіна, 2012, с. 7-9).

З огляду на сучасний стан російської педагогічної науки, можна знайти певне ідеологічно зумовлене пояснення схиланню російських педагогів перед цими ідеями. Однак звучали вони і в контексті сучасних українських педагогічних досліджень. Зокрема, Т. Лутаєва (Лутаєва, 2013, с. 47), перераховуючи безперечні наукові заслуги П. Ковалевського, поміж іншим визнавала його «прихильником етнічної толерантності у відносинах між представниками різних національностей у дитячому колективі» і в якості прикладу зверталася до наведеної вище й досить controverсійної з етичної точки зору цитати П. Ковалевського, у якій він закликає росіян «не

давати помітити» дітям неросійських народів панування російського народу «*як переможця*» (Лутаєва, 2013, с. 46). Дослідниця не заперечує наявності в поглядах П. Ковалевського «етноцетризму», концепції «старшого брата» та інших імперських етнічних стереотипів, однак зазначає, що це «не вплинуло на ціннісні орієнтації його послідовників у галузі науки та освіти» (Лутаєва, 2013, с. 47). Проте очевидно, що сам П. Ковалевський і є тим зразком охарактеризованого ним «сина Росії», який у період активного відродження національних виховних ідеалів неросійських народів Російської імперії став членом кількох національно-монархічних організацій і науково обґрунтував панування російського народу над іншими народами імперії.

Тобто досягнення його в царині патріотичного виховання молоді, формування національної свідомості, визначення вищості патріотизму над освіченістю, сприйняття понять «росіянин», «слов'янин» і «християнин» як синонімів тощо — орієнтовані на обслуговування імперської педагогічної доктрини виховання денаціоналізованого індивіда і проти українського національного відродження.

Тож аналізуючи наукові досягнення будь-якого вченого, вітчизняна педагогічна наука, враховуючи історико-педагогічний досвід нашого денаціоналізованого минулого, зобов'язана розглядати їх насамперед через призму українських національних інтересів. До цього, зокрема, закликав і П. Ковалевський (2010, с. 94), цитуючи слова М. Каразіна: «Хто сам себе не поважає, того, без сумніву, й інші поважати не будуть». Українці пропустили цей момент. Поверховий підхід до рецензування вітчизняних досліджень і занепад об'єктивної наукової критики множили ці ідеї і дали дозріти російському шовінізму, що показав світові свій справжній цінності навесні 2022 року.

Маємо також визнати, що українці не лише створили Російську імперію, дали їй ім'я, обґрунтували її основні цінності. Українські землі стали також осередком формування потужного російського націоналістичного руху. Уже в другій половині XIX ст. було сформовано російську ідеологічну доктрину, ознаками якої стало відверте неприйняття ідеалів і цінностей неросійських народів. На початку XX ст. для підсилення великороської ідеології царська влада, усвідомлюючи чисельну меншість великоросів, стала активно використовувати тезу про так звану триєдність руського народу (великоросів, малоросів та біло-

русів), що, як показав історичний досвід, знаменувало курс на активне стирання етнічних особливостей виховних ідеалів українців і білорусів та нав'язування їм єдиного «руського», а насправді великороського ідеалу.

На межі XIX і XX ст. у Російській імперії активізувалися національні рухи. Однак імперська еліта, яка усіляко підтримувала російські національні ідеї, національний рух неросійських народів сприймала як такий, що «суперечить споконвічно російським началам». По всіх центральних містах підросійської України почали засновуватися право-консервативні організації, узагальнені згодом як «чорносотенні», що сприймалися царатом як проекти подолання духовної кризи початку XX ст. і збереження дієвості головної імперської формули — самодержавство, православ'я, народність. Здебільшого ці організації очолювали представники російської та української інтелектуальної еліти, котрі називали їх організаціями істинно російських людей-патріотів і розглядали як форму «духовного впливу на молодь». Варто уточнити, що поняття «російський» означало не державну, а саме національну приналежність членів названих товариств, значення якої підсилювалося додаванням епітета «істинний».

Наприклад, активну участь у створенні й діяльності монархічних та націоналістичних організацій Харкова брала професура Харківського університету: В. Альбицький, Я. Анфимов, Т. Буткевич, П. Буцінський, А. Вязігін, Я. Денисов, П. Ковалевський, Н. Кульчицький, М. Остроумов та ін. (Єршова, 2015, с. 397). Завдяки їм у 1907 р. у Харкові вже діяли «Товариство російських людей», «Харківський Національний Російський Союз», «Гурток російських студентів», «Союз російських робітників», «Гурток ревнителів святої православної віри», «Гурток російських жінок» (згодом «Товариство російських жінок»). До їх діяльності долучалися православні релігійно-просвітницькі організації, наприклад, «Братство Озерянської ікони Божої Матері», створене при єпархіальному училищі «Братство святої Велико-мучениці Варвари», Спасово-Скитський відділ Харківського Союзу російського народу тощо.

Основною формою впливу чорносотенних організацій на свідомість молоді була пропаганда. Вони активно поширювали брошури й листівки, відкривали хати-читальні, мали свої періодичні видання як центральні («Сільський вісник», «Пахар», «Російська справа» та ін.), так і регіональні (лише у Харкові видавалися журнал

«Мирний труд» та газета «Чорна сотня»), виступали на лекціях в університетах і навіть відкривали навчальні заклади з неприхованим антисемітським підтекстом, як, наприклад, Житомирська патріотична жіноча гімназія імені святої Анастасії, заснована в 1911 р. житомирським відділом Союзу російського народу.

Важливим є те, що діяльність ця, разом із пропагандою ненависті щодо неросійських народів і жакливими погромами єврейських громад, здійснених прихильниками Союзу російського народу, відбувалася за підтримки російської влади. У 1907 р. Микола II у телеграмі до голови Союзу російського народу щиро дякував членам організації за відданість і готовність служити престолу й Вітчизні, називаючи їх «істинно вірними *русскими* (*курсив наш без перекладу. — Л. Є.*)», «синами вітчизни», «своєю опорою» у боротьбі за мирне оновлення «святої й великої Росії». На третьому Всеросійському з'їзді російських людей, що відбувся 1906 р. в Києві, члени цієї організації становили 40 % від представників усіх інших організацій. Відомо також, що більша частина членів Союзу проживала на території України.

Після революційних подій 1905 р. на території підросійської України стали масово відкриватися проросійські товариства й організації. Так, у 1906 р. у Києві розпочало діяльність «Російське братство», девізом якого стала імперська тріада «Християнство — Самодержавство — Народність». Головною метою братства було сприяння зміцненню у свідомості молоді побутових особливостей російського народу, непорушності самодержавної влади, панівного становища православної церкви, збереження за російською мовою значення мови державної. Братство зобов'язувалося також усіма способами «паралізувати» впливи анархістів, соціал-демократів, соціал-революціонерів, тобто усіх тих, хто, на переконання організаторів, вів Росію до морального розбещення. У статуті наголошувалося, що представники єврейського етносу не могли бути членами братства, оскільки останнє створювалося лише для слов'ян, що увійшли до складу Російської імперії «разом із землею». Керівництвом братства було розроблено навіть своєрідну присягу імператору і Братству — «Переконання членів Російського братства». Важливо, що в тексті «переконань» чітко фіксувалися три основні причини «революційного безумства» учнівської молоді: «вчителі і професори, котрі не змогли захопити слухачів красотою науки й довести, що

люди, які присвятили себе науці, мають бути вільними від політичних мрій», батьки, що дали хитке виховання своїм дітям, і зовнішні революційні впливи.

Того ж 1906 р. засновано Київську Російську монархічну партію, статут якої, як і статут «Російського братства» проголошував спрямування партійної діяльності на зміцнення самодержавства, православ'я та російської народності, захист чинного адміністративного ладу та відкриття з цією метою нижчих і середніх навчальних закладів. Відомо також про існування «Любарського товариства людей, відданих престолу і вітчизні» (1906). Метою товариства було сприяння «відновленню порядку і спокою у Вітчизні», поширення справжнього розуміння про «священні для російського народу й Вітчизни всеросійський Престол і Верховну владу», запобігання непристойним чуткам про найвищих осіб, проведення до Держдуми «людей російських із суворо монархічними і здоровими переконаннями про потреби вітчизни й народу».

У 1906 р. у Києві було також зареєстроване «Товариство об'єднання всіх слов'янських народностей Росії та їх станів для умиротворення і благоденства Вітчизни». Основними своїми цілями товариство вважало покращення морального, розумового і професійного розвитку дітей і дорослих російських слов'ян, розвивати «солідарність між бідними і багатими» та клопотати перед урядом про «визволення Росії від експлуатації іноземцями».

Отже, у XIX столітті українці не змогли запобігти, а іноді навіть сприяли розвитку російського шовінізму на українських землях. Не зробили вони висновків і в XX столітті. Українське суспільство понад 100 років присипляли ідеями дружби й слов'янської спорідненості. У той самий час ідеологічна машина північного сусіда ні на мить не припиняла опромінювати свідомість своїх громадян ідеями вищості великоросів — того самого народу, який у 2014 р. схвалив анексію Криму та окупацію східних областей України, а у 2022 р. підтримав велику війну проти всієї України, заперечував убивства українських громадян, міст, знищення української держави.

Авторитаризм, тоталітаризм, шовінізм, нацизм та інші людиноненависницькі ідеології та форми державного правління формуються поступово і не можуть виникнути без схвалення (свідомого чи несвідомого) значної частини суспільства, а також його інтелектуального прошарку.

Еліти кожної країни (наукові, мистецькі, спортивні тощо) несуть особливу відповідальність за те, яку форму стосунків з народом обирає держава. На найменші прояви негуманного ставлення до людини вони мають реагувати вчасно, допоки їх слово ще має силу. Сьогодні вчені, співаки, спортсмени, художники і кінематографісти Російської Федерації та Білорусі, які мають мільйонні аудиторії вболівальників і фанів, уже нічого не можуть зробити. Вони спізналися. Маємо визнати, що російський шовінізм виріс і зміцнів завдяки тому, що в глибинах російської інтелігенції його ідеї завжди знаходили благодатний ґрунт. Українці їх також знали, бачили і чули. Однак не надавали цьому належного значення навіть тоді, коли для цього були всі умови.

Вважалося, що російська інтелектуальна еліта завжди була готова визнати право інших на власні цінності та ідеали, відмінні від великороських. Проте аналіз мемуарів багатьох відомих людей спростовує це принаймні як явище загальне. З огляду на це, дуже показовими є відверто проросійські шовіністичні погляди видатного російського письменника Ф. Достоевського на ідеали неросійських народів імперії, зокрема ідеали українців, поляків, євреїв (Єршова, 2014а).

У «Щоденнику письменника» (1876) він дуже оригінально трактував призначення російського виховного ідеалу в контексті аналізу найважливішої духовної спадщини Петра I, яку називав «розширенням погляду» російського народу. На його переконання, це розширення означало: російську потребу «всеслужіння людству» навіть всупереч російським інтересам, братню любов Росії до інших народів, «примирення» з їхніми цивілізаціями, «пізнання та вибачення (курсив Ф. Достоевського — Л. Є.)» їхніх ідеалів (Достоевський, 1981, с. 46, 47). Він зазначав, що після Петра I росіяни «те й робили, що виживали спілкування з усіма цивілізаціями людськими, родичання з їхньою історією, з їх ідеалами» попри те, що вони «ніколи не любили» росіян і вирішили «не любити їх ніколи» (Достоевський, 1981, с. 46). Головне ж покликання російського виховного ідеалу письменник убачав у єднанні всього слов'янства, так би мовити, «під крилом Росії». «І не для захоплення, не для насильства це єднання, — уточнював він, — не для знищення слов'янських особистостей перед російським колосом, а для того, щоб їх же відтворити й поставити в необхідне становище до Європи й до людства, дати їм, нарешті, можливість

заспокоїтися й відпочити після їх численних столітніх страждань; зібратися з духом і, відчувши свою нову силу, зробити і свій внесок у скарбницю духу людського, сказати й своє слово в цивілізації» (Достоевський, 1981, с. 47).

Приховане (чи «витіснене») значення авторських наголосів і курсивів Ф. Достоевського абсолютно прозоро розкривається у спогадах його сучасників. Наприклад, Х. Алчевської (Алчевская, 1912, с. 79-80), яка захоплювалася його письменницьким генієм, пишалася знайомством із ним і залишила відверті спогади про ставлення видатного росіянина до інших народів імперії. «Він вважав, — згадувала Х. Алчевська, — що серб, малорос і т. д. насправді зловредний член суспільства, він гальмує роботу загальної просвіти, загальної великоруської літератури, <...> хід цивілізації, створеної самим великоруським народом, який зумів створити величезну державу». Х. Алчевська (Алчевская, 1912, с. 80) писала про переконання Ф. Достоевського в тому, що лише «великорос великодушно й чесно дивиться на всі національності, без усякої злоби й упередженості, тоді як малорос, наприклад, одвічно тримає каменя за пазухою і не може ставитися до великороса інакше, як вороже».

Х. Алчевська описала свою полеміку з Ф. Достоевським щодо російського та українського виховних ідеалів. Ця розповідь розкриває призначення курсивного виділення письменником фрази «пізнання та вибачення їхніх ідеалів». На зауваження Христини Данилівни, що «в Малоросії існує незалежність особистості, що дорослий жонатий син вибирається на господарство, що на жінку не дивляться як на худобу, що часто вона орудує в домі, що сім'я живе окремо», Ф. Достоевський щиро дивувався: «Що ж тут хорошого? Одружується син, відділяється й одразу стає ворогом. Господарство ділиться на клаптики, інтереси розходяться, — ось вам і початок злиднів, — розмірковував він» (Алчевська, 1912, с. 80). Видатний росіянин щиро захоплювався «общинним началом» великоруської сім'ї, не визнавав існування деспотизму найстаршого господаря, називаючи його «відомим ідеалом», який «володарює не тому, що йому так забажалося», а тому, що «він точно виконує посаду, призначену йому природою». Письменник відверто не сприймав змалюваного співрозмовницею виховного ідеалу українців. Абсолютно очевидною є відсутність у нього гото-

вності не лише приймати чужі ідеали, але й, як він сам говорив, «вибачати» їх.

Такий самий антагонізм існував і в переконаннях письменника щодо права поляків на власні ідеали. Попри визначення великоросів як єдиних національно «великодушних» і «неупереджених», Ф. Достоевський у дискусійному запалі засуджує росіянина Пашкова за те, що той прихистив у себе двох звільнених польок. «Дідько знає, що це таке! — гнівався він, — чи мало росіян вішається з голоду, а він польок!» (Алчевська, 1912, с. 80). Переказані Х. Алчевською погляди Ф. Достоевського підтверджуються спогадами С. Токажевського, який у 1850 р. перебував на каторзі разом із письменником. Він також писав про неприховану ненависть Достоевського до поляків, зокрема, про його вислів «якби знав, що в жилах моїх тече хоч крапля польської крові, велів би негайно випустити її» (Tokarzewski, 1984, с. 87). С. Токажевський щиро дивувався, як міг висланий «в ім'я свободи і прогресу» бунтівник зізнаватися, *«що лише тоді почуватиметься щасливим, коли всі народи опиняться під владою Росії»*. *«Він жодного разу не говорив, — писав С. Токажевський, — що Україна, Волинь, Поділля, Литва, вся Польща, нарешті, — це захоплені території, стверджуючи, що всі ці землі є одвічною російською власністю, що рука Божого правосуддя віддала ці провінції, ці краї під царювання Росії, оскільки вони не могли існувати самостійно»*.

Ці спогади мимоволі знову повертають до сформульованого Ф. Достоевським *«розширення погляду»* росіян як єднання слов'янських народів «під крилом Росії» з перспективою *«відпочити»* й *«зібратися з духом»*, щоби зробити свій внесок у *«скарбницю духу людського»*. Проте, коли поляки Правобережної України після повстання 1831 р. відпочили, зібралися з духом і в 1863 р. повстали знову, Ф. Достоевський також не «вибачив» дієвості їхніх ідеалів. С. Мацкевич згадував, що повстання 1863 р. викликало у Ф. Достоевського «спазм ненависті до поляків». С. Мацкевич пояснив це почуттям образи, яке народилося у письменника, коли він уперше виїхав за кордон і *«кругом зустрівся з крикливою симпатією до поляків і зневагою по відношенню до Росії»*. Саме тому, на думку С. Мацкевича, не звиклий до приниження Ф. Достоевський *«повернувся на батьківщину з душею, сповненою ненависті як до Західної Європи, так і до поляків»* (Mackiewicz, 1993, с. 102). Стосунки між

письменником і польськими повстанцями С. Токажевський називав зіткненням двох ворожих світів: Сходу (Росії) і Заходу (Європи). Я. Углик наголошував, що Ф. Достоевський не міг пробачити поляками відсутність каяття, «зарозумілість і пихатість», поляки ж не вбачали гріха в боротьбі за свободу й не збиралися відмовлятися від своїх, відмінних від великороських, ідеалів (Углик, 2011, с. 143). Якщо поляки вважали погляди Ф. Достоевського абсурдними й шовіністичними, то сам письменник практично демонстрував успішність запровадженого в Росії ідеалу справжнього «сина отчєства» й кодексу громадянина великої держави. Навіть каторга, на яку його, як борця за свободу й прогрес, запроторила влада, не завадила письменнику залишатися активним борцем за ідеали імперської Росії.

Якщо в мемуарах поляків звучить критика неприховано шовіністичних висловлювань письменника, то цього не можна сказати про спогади Х. Алчевської. У них немає осуду поглядів Ф. Достоевського на ідеали інших народів, лише їх точна констатація. Після смерті улюбленого письменника вона провела бесіду з дітьми своєї школи, під час якої сказала їм наступне: *«Є книги злі й шкідливі, але Достоевський писав книжки, які вчать нас добру, які вчать нас любити один одного, любити народ наш і всіх нещасних, ображених, принижених»* (Алчевская, 1912, с. 87).

Абсолютно очевидно, що у другій половині XIX ст. значна частина відомих українських освітян вже не лише працювала, але й мислила в руслі великодержавної російської ідеології. Такі погляди, зважаючи на відсутність у той час української державності, можна пояснити. Але таке «примирення» українців з багатьма відверто шовіністичними ідеями тривало і в незалежній Україні до самого 2022 року.

Аналіз праць багатьох як українських, так і російських мислителів XIX — XX століття дає змогу пояснити геопсихологічні причини політичної безтурботності українців та невластивості XXI століттю пасивної поведінки сучасного російського суспільства й жорстокості його армії. 2022 рік остаточно розвіяв сумніви світової спільноти щодо докорінної відмінності українців і росіян. Це давно було відомо науковій еліті обох країн. Однак війна Росії проти України актуалізувала і продемонструвала ці відмінності всьому світові. Утім, усьому є пояснення — історичні, національні, геокультурні та інші особливості двох не просто окремих, але й абсолютно різних народів.

Зв'язок між ідеалами певного етносу, особливостями його психічної діяльності та навколишнім середовищем простежується у працях багатьох дослідників: М. Костомарова, який показав залежність особливостей етнонаціональних ідеалів і цінностей від ландшафту, М. Драгоманова (Драгоманов, 1905, с. 146-147), який простежував зв'язок між географічним розташування країни та історією народу й рівнем його моральності, П. Чубинського (Чубинский, 1868), який доводив зв'язок національного характеру з природно-кліматичними умовами формування особистості, М. Драгоманова, В. Липинського та В. Яніва, котрі характер і виховний ідеал українського народу аналізували крізь призму поєднання геополітичного становища України та її унікальних кліматичних умов (Янів, 1993, с. 23; 1992, с. 135), М. Корфа (Корф, 1882, с. 101), який підкреслював, що у змісті української школи обов'язково відобразиться «і степ, і чумак, і спека, і ховрашок, і віл», М. Максимовича (Максимович, 2003), який народний календар розглядав як систему, що відтворює світоглядні уявлення, цінності й ідеали українського народу, В. Попова (Попов, 2000), який окремо виділив географічні чинники формування системи національних цінностей та ін.

Любов до рідної землі як спільний складник національних виховних ідеалів мала глибокі етнічні відмінності, зумовлені рівнем освіти й особливостями життєдіяльності певного народу. В українців, багато століть позбавлених державності, а відтак і колективного права визначати перспективи батьківської землі, ставлення до неї завжди було чуттєво сакралізованим і пантеїстично міфологізованим.

На думку М. Костомарова (Костомаров, 1923, с. 30), українська поезія не розлучається з природою, яка «оживляє її, поділяє з нею радощі й журбу людської душі; трави, дерева, птаство, звірята, світища неба, ранок і вечір, весна і сніг — усе дише, думає, відчуває разом із людиною, все відгукується до неї чарівним голосом, голосом то співчуття, то надії, то присуду». Натомість, як зазначає вчений, рідко можна було «здібати Великоруса, що б спізнавав і відчував красу місцевості, любивався, оглядаючи небо, і впивався б, ні на що не звертаючи уваги, очима в озеро, освічене сонцем або місяцем, або вдивлявся у блакитну далину лісів, заслухався хором весняного птаства» (Костомаров, 1923, с. 31).

Якщо любов до рослинного світу — неодмінна риса українського виховного ідеалу, а завітча-

ний двір — важливий складник візерцевої селянської садиби, то великоруси не лише не виявляли до природи любові, але й, як зазначав М. Костомаров (Костомаров, 1923, с. 31), мали «якусь ненависть до рослин», іноді навіть вирубували «дерева біля своїх домів, препогано збудованих, гадаючи, що через дерева будинок не має гарного вигляду».

Відмінності національних виховних ідеалів формували й різне ставлення етносів до природного середовища: у ставленні «великорусів» до природи здебільшого переважала матеріалістична сторона, і праця «на землі» цікавила їх швидше з точки зору певної вигоди, а в «малорусів» домінувала сторона духовна, і вони охоче прикрашали свої обійстя не лише квітучими садовими деревами, але й лісовими.

М. Драгоманов (Драгоманов, 1905, с. 146-147) наголошував, що «історія кожного народу зумовлюється географією країни, яку він займає, або інакше ґрунтом, на якому він живе», підкреслював, що щасливими є ті народи, «яким довелося зайняти землі зручні», і біда тому народу, «якому доведеться жити в країні, географічні властивості якої втягують його у стосунки складні, і справитися з ними можна лише при високому рівні моральному».

В. Щербаківський (Щербаківський, 1958, с. 5) також стверджував, що «історія народу-нації — це є історія тої території, яку цей нарід займає», акцентував увагу на необхідності з'ясування того, наскільки кожен із народів, які жили на території України, «передав нам свою спадщину, свою кров, тобто фізичну й психічну структуру».

На геопсихологічну залежність людини і природи вказував також В. Белінський (Белинский, 1977, с. 123), наголошуючи, що людина має «кревну спорідненість із материком, на якому вона народилася». Подібну ідею висловлював і М. Бердяєв (Бердяев, 1990, с. 59), зазначаючи, що в долі Росії «величезне значення мали фактори географічні, її положення на землі, її неоглядні простори».

О. Губко (Губко, 2010, с. 14) вважав, що «могутнім фактором кристалізації національної специфіки» є весь комплекс географічних феноменів краю: «його природа, клімат, переважаюча погода, характер ландшафту, його степів, лісів, рік, озер, морів, а також могутні випромінювання його геологічних тартар, геоелектромагнітних та інших енергетичних нуртувань», а також «регіональні пульсації космосу, близьких і далеких

небесних світил». Іншими словами — природне середовище потужно впливає на специфіку людської вдачі, яка формує уявлення людини про ідеали її макро- і мікросвіту.

В. Белінський (Белинский, 1976, с. 63-64), відтворюючи узагальнювальний образ російського народу допетровської епохи, сформований у географічних, етнографічних і кліматичних умовах безкраїх російських просторів, виокремив референтні та характерні риси тогочасного росіянина — «холодний і спокійний, як сніги його вітчизни», «швидкий і грізний, як небесний грім його короткого палючого літа», «хвацький і розгульний, як заметілі й негоди його зим», «тямущий, кмітливий, лукавий, як кішка», «незграбний і ледачий, як ведмідь його непрохідних нетрів», який ніколи «не схиляв коліна перед жінкою», вимагаючи від неї «рабської покорі, а не солодкої взаємності», мав горду й дику силу, що прагла буйних ігор та звияжного полювання, могутню, холодну й залізну душу, яку збуджували лише війна та криваве роздолля битв.

М. Бердяєв так само зосереджував увагу на вивченні влади простору над душею людини й характером народу. На його думку, *російському народові легше давалося приєднання нових просторів, аніж їх організація та впорядкування в межах найбільшої в світі держави, охорона та підтримання порядку в якій відбирали левову частину сил народу, виснажували його сили, заважали відчувати радість*. Тож безмежні російські простори не просто сформували певний ідеал російської людини, але й визначили її ставлення до своєї землі.

М. Бердяєв (Бердяев, 1990, с. 59-61) писав, що *російська душа «пригнічена неозорими російськими полями», «тоне й розчиняється в цій неозорості», «прибита розлогістю, вона не бачить меж, і ця безмежність не звільняє, а уявляє», провокуючи формування лінощів, безтурботності, брак ініціативи, нерозвиненість відповідальності за цей неосяжний простір*.

У праці «Психологія українського народу» О. Губко (2010, с. 16-17) розміри, розлогість чи мініатюрність території, на якій проживає певний етнос називав каталізаторами особливостей національного психічного складу. Він наголошував на тому, що історія Російської імперії є класичною ілюстрацією положення про те, що *«не може бути вільним народ, який уявляє інші народи»*. Саме це, на його переконання, відбулося з російськими колонізаторами, які *«відхопили*

надто великий шмат земної кулі і не можуть дати йому ради».

З іншого боку, О. Губко (2010, с. 17-18) зазначав, що, окрім оптимальних розмірів українських земель, які «не настільки великі, щоб людина губилася в них, однак достатньо розлогі, аби українська душа розкошувала й розпросторювалася вусібіч», непересічне значення у процесі формування національних ідеалів відіграли також «невимовна краса українського ландшафту» та «оксамитова ласкавість нашого клімату», що зумовили «органічне, заглиблено-філософське, трепетно-художницьке злиття людини з навколишньою розкішною і ніби тяж одухотвореною, осмисленою природою», створили «дивовижний аромат душевного світу українця», виплекали особливий український ідеал, що є рідкісним «симбіозом лірика і мислителя» з «волячою працьовитістю і любов'ю до порядку».

Тези про геопсихологічну та геокультурну зумовленість українського національного духу логічно витікають із філософських узагальнень Г. Сковороди про досягнення людиною гармонії її душі (мікросвіту) й природи (макросвіту) через «сродну працю». Мають вони також багато спільного з педагогічними переконаннями К. Ушинського (Ушинский, 1948, с. 107-108), який наголошував, що особливий «тип малоросійської рівнини» з її світлим спокійним ландшафтом, розпростертим під жарким, але не палючим сонцем, «відбиває у собі, як у дзеркалі, всю душу первісного слов'янина», в ідеалі якого міцно вкоренилися: пристрасть до землі і нестримна схильність до землеробства, «спокійна й повільно діяльна натура», «світлий прямий характер», домашній спосіб осілого життя, сповнений «найніжніших душевних порухів», спокійна свобода та відстороненість від усіляких політичних бур і клопотів, «мирні патріархальні чесноти, величезний спокій, добрий, однак влучний гумор над усіма хвилюваннями життя, душевна гостинність, надзвичайна люб'язність і трохи філософських лінощів», а також потенційна здатність до активного руху, зумовлена внутрішнім прагненням до розширення свого світлого горизонту.

Проте, на переконання багатьох українських учених і дослідників, український ідеал, сформований у винятково сприятливих географічних, геофізичних і ландшафтних умовах, має свою «тінь», що може виявлятися через схильність до індивідуалізму, громадську млявість і державницьку апатію, які, за висловом В. Липинського,

призводили до «деградації громадських інстинктів» і втрати державності. З іншого боку, існують думки про те, що саме діалектична нерозривність існування ідеалу й антиідеалу, що виявлялася у трансформаціях їх дієвості та впливовості, забезпечила здатність українського народу виживати в умовах багатовікової бездержавності. О. Губко (Губко, 2010, с. 23), наприклад, зазначав, що лише усвідомивши марність чи неможливість продовження боротьби, Україна «впадала в державницький колапс», імітувала «оманливу покору» чи вдавалася до «позірного співробітництва з окупантами», саме в такий спосіб зберігаючи свій люд, свою економіку, мову й культуру і вибухаючи військовим чи громадським спротивом кожного разу, коли виникала нагода.

Нині — саме така нагода. Росіяни вкотре продемонстрували світові вкорінені в менталітет середньовічну жорстокість і якщо не збудження від війни і кривавого роздолля битв, то цілковиту толерантність до насильства і людиноненавистництва. Українці ж дивують світ жертовністю у борні за гуманістичні ідеали та європейські цінності свого народу. Водночас очевидно, що жертв було би значно менше, якби українське суспільство та його політичні еліти мали би меншу толерантність до шовіністичних ідей, кращі знання з історії й політології, більш розвинене критичне й прогностичне мислення тощо (Єршова, 2017а; 2017b).

Аналіз праць як українських, так і російських наукових, культурних, громадських діячів дає підстави визнати існування низки внутрішніх вітчизняних факторів, що сприяли формуванню толерантності українського суспільства до визнання в російському суспільстві шовіністичної, фашистської, нацистської ідеології, послідовно культивованої політичними елітами Російської імперії, СРСР і Російської Федерації і підтримуваної більшістю сучасного російського суспільства. Серед них — низький рівень усвідомлення українською елітою різних рівнів своєї безпосередньої відповідальності за несформовану національну ідею, недалекоглядну соціогуманітарну політику, легковажне ставлення до освіти й виховання громадян. Наслідком цього стала позбавлена критичного сприйняття віра пересічних українців у родинні зв'язки із сусіднім народом та сподівання, що в Російській Федерації, яка втратила у війні з німецьким фашизмом мільйони своїх громадян, не можуть прижитися шовіністичні й нацистські ідеї. Тож російський шовінізм та війна проти миролюбної України, що єдиною у

світі відмовилася від ядерної зброї, спонукає людство шукати нові, більш дієві механізми захисту цивілізації від культивування людиноненавистницьких ідеологій, де б вони не зародилися.

Національна ідея України має базуватися на єдності загальнолюдських, демократичних європейських та українських цінностей. У вітчизняних закладах освіти, особливо вищих, має стати обов'язковим вивчення дисциплін соціогуманітарного циклу (філософії, історії, політології, релігієзнавства, соціології, педагогіки, психології, культурології тощо), покликаних формувати усвідомлене та критичне сприйняття громадянами знань про людину, суспільство, державу. Враховуючи той факт, що шовіністські й нацистські ідеї як формуються десятками літ, так і зникають не за одне десятиліття, Україна має подбати про правове регулювання внутрішніх соціальних відносин в умовах сусідства з країною, де домінують шовіністичні ідеї. Тому на часі прийняття закону України про соціогуманітарну освіту, який би сприяв формуванню чутливості суспільної і політичної свідомості українців до будь-яких проявів людиноненавистницької ідеології.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Акимов, О.Б., & Верещагина, И.П. (2012). П.И. Ковалевский о русском национальном воспитании. *Вестник МГОУ. Серия: Педагогика*, (1), 7-9.
- Алчевская, Х.Д. (1912). *Передуманное и пережитое*. Москва: Тип. Сытина.
- Белинский, В.Г. (1976). *Собрание сочинений в 9 т. Т. 1: Статьи, рецензии и заметки 1834-1836*. Москва: Художественная литература.
- Белинский, В.Г. (1977). *Собрание сочинений в 9 т. Т. 2: Статьи, рецензии и заметки, апрель 1838 — январь 1840*. Москва: Художественная литература.
- Бердяев, Н. (1990). *Судьба России*. Москва: Мысль.
- Володько, В. (2011, 26 січня). *Українці, які створили імперію. Частина 1 — Ідеолог Прокопович*. Історична правда. <https://bit.ly/3ztKUv3>
- Губко, О. (2010). *Психологія українського народу: [в 4 кн.]. Кн. 1: Психологічний склад праукраїнської народності*. Київ: Видавець С. Наливайко.
- Достоевский, Ф.М. (1981). *Полное собрание сочинений [в 30 т.]. Т. 23: Дневник писателя за 1876 год. Май-октябрь*. Ленинград: Наука 1981.
- Драгоманов, М.П. (1905). Украинский вопрос в его историческом освещении (Историческая Польша и великорусская демократия). *Киевская старина*, (XCI), 11-12, 143-172.
- Єршова, Л.М. (2015). *Трансформація виховного ідеалу в Україні (XIX — початок XX століття)*. Київський, Одеський, Харківський навчальні округи. Житомир: Видавець Євенок О.О.
- Єршова, Л. (2014а). *Відображення поглядів Ф.М. Достоевського на виховний ідеал особистості у вітчизняній мемуаристиці XIX — початку XX ст.*

- Роль та місце психології та педагогіки у формуванні сучасної особистості. In *Збірник тез міжнародної науково-практичної конференції*: (м. Харків, 14-15 лютого 2014 р.) (с. 24-27). Харків: Східноукраїнська організація «Центр педагогічних досліджень».
- Ершова, Л. (2014b). Формування російського виховного ідеалу в контексті педагогічних ідей П.І. Ковалевського. Роль педагогічних та психологічних наук у процесі розвитку суспільства в умовах сьогодення. In *Матеріали міжнародної науково-практичної конференції* (м. Київ, Україна, 5 грудня 2014 р.) (с. 7-10). Київ: ГО «Київська наукова організація педагогіки та психології».
- Ершова, Л. (2017a). Мова й культура в контексті участі університетів у побудові миролюбного й відкритого суспільства. In *Цілі сталого розвитку: глобальні та національні виміри*: міжнародна науково-практична конференція (5-6 квітня 2017 р., м. Київ) (с. 287-289). Київ: Академія праці, соціальних відносин і туризму.
- Ершова, Л. (2017b). Формування особистості в негуманітарних вищих закладах освіти в умовах гібридної війни. In *Актуальні питання теорії та практики психолого-педагогічної підготовки майбутніх фахівців*: V Всеукраїнська науково-практична конференція (30-31 березня 2017 р., м. Хмельницький). Хмельницький: Хмельницький національний університет. <http://lib.iitta.gov.ua/707709/>
- Ковалевский, П.И. (1910). *Национальное воспитание и образование в России*. Санкт-Петербург: Тип. М.И. Акинфиева.
- Ковалевский, П.И. (1912). *Русский национализм и национальное воспитание в России*. Санкт-Петербург: Тип. М. Акинфиева.
- Ковалевский, П.И. (1993). *Педагогические размышления. Национальное воспитание. Опыты православной педагогики*. Москва: Молодая гвардия.
- Корф, Н.А. (1882). *Наши педагогические вопросы*. Москва: Тип. А. Клейн.
- Костомаров, М. (1923). *Дві руські народності*. Київ-Ляйпціг: Українська накладня.
- Лутаєва, Т.В. (2013). Аналіз просвітницько-педагогічної діяльності П. І. Ковалевського в контексті проблеми виховання особистості. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*, 33(86), 43-49.
- Максимович, М. (2003). *Дні і місяці українського селянина*. Київ: Обереги.
- Полонська-Василенко, Н. (1992). *Історія України [у 2 кн.]. Т. 2: Від середини XVII століття до 1923 року*. Київ: Либідь.
- Попов, В.Ю. (2000). *Український господарський менталітет: сутність і трансформація*: автореф. дис... канд. філос. наук: 09.00.03. Київ: Інститут філософії імені Г.С. Сковороди.
- Саух, П.Ю. (2020). Стратегічне бачення нової моделі вищої освіти: рух до створення університетів світового класу. *Вісник Національної академії педагогічних наук України*, 2(2). <https://doi.org/10.37472/2707-305X-2020-2-2-13-7>
- Смирнов, В. (1994). *Феофан Прокопович*. Москва: Соратник.
- Сухомлинська, О.В. (ред.) (2005). *Українська педагогіка в персоналіях*: [у 2 кн.] Кн. І.: X-XIX ст. Київ: Либідь.
- Троицкий, Е.С. (2005). Вступительная статья. In *Ковалевский П.И. Психология русской нации. Воспитание молодежи. Александр III — царь националист* (с. 4-18). Москва.
- Углик, Я. (2011). Образ поляков в романах и публицистике Ф. М. Достоевского. *Toronto Slavic Quarterly. Department of Slavic Languages and Literatures, University of Toronto*, (37), 136-149.
- Ушинский, К.Д. (1948). *Сочинения [в 11 т.]. Т. 1: Ранние работы и статьи. 1846-1856 гг.* Москва: Изд. АПН РСФСР.
- Чубинский, П. (1868). Очерк народных юридических обычаев и понятий в Малороссии. *Записки Русского географического общества по отделению этнографии*, (2), 679-699.
- Шмиголь, М.Ф. (ред.), Агафонова, Н.В., Балута, Т.П., Гловацька, О.П., Махінла, Ю.Б., Румянцева, А.Є., Симоненко, С.П., Щербина, Н.Ф., Щубелка, Н.В., & Юшкевич, Ю.С. (2018). *Соціогуманітарний потенціал освіти як чинник модернізації українського суспільства*. Київ: ФОП Гуляєва В.М.
- Щербаківський, В. (1941; 1958). *Формация української нації: Нарис праісторії України*. Нью-Йорк: Вид-во Ю. Тищенко.
- Юности честное зеркало или Показание к житейскому обхождению Собранное от разных авторов (1717). СПб. Репринтн. изд. 1990 г. Москва: Планета.
- Янів, В. (1992). *Українська вдача і наш виховний ідеал*. Мюнхен-Тернопіль МП «Діалог».
- Янів, В. (1993). *Нариси до історії української психології*. Мюнхен: Український вільний університет.
- Mackiewicz, S. (1993). *Dostojewski*. London: Puls Publications.
- Tokarzowski, Sz. (1984). Siedem lat katorgi. In *Okrutny talent : Dostojewski we wspomnieniach, krytyce i dokumentach* / [wybór, wstęp, przyp. Z. Podgórzec]. Kraków; Wrocław: Wydaw. Literackie.

THE ORIGINS OF GREAT RUSSIA'S CHAUVINISM

Liudmyla Yershova

DSc in Pedagogy, Associate Professor, Deputy Director for Scientific and Experimental Work, Institute of Vocational Education of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

Abstract. Since 2014, Ukraine has been forced to live in constant information, terrorist and armed attacks by the Russian Federation on hybrid warfare. However, on February 24, 2022, Russia carried out a large-scale military invasion of Ukraine aimed at outright destroying Ukrainian national identity and statehood. Millions of people worldwide are trying to understand how the world failed to notice the rise of Russian chauvinism and the formation of a system of Nazi values in the Russian Federation, a country that suffered terrible losses in World War II. To analyse the conditions for developing Russian chauvinist ideology in Ukraine, we offer an excursion into the history of Ukrainian-

Russian relations, reflected in the works of many Ukrainian and Russian scientists, artists and public figures. Among the many reasons for the formation of Russian chauvinism, there are also a number of domestic factors. In particular, it is the low level of awareness of the Ukrainian elite of different levels of direct responsibility for the unformed national idea, short-sighted socio-humanitarian policy, and careless attitude to education and upbringing of citizens. It is also a critical perception of the traditional belief of ordinary Ukrainians in family ties with neighbouring nations and the hope that chauvinist and Nazi ideas cannot take root in the Russian Federation, which lost millions of its citizens in the war against German fascism. Thus, Russian chauvinism and the war against peaceful Ukraine, which is the only country in the world to renounce nuclear weapons, encourage humanity to seek new, more effective mechanisms to protect civilisation from the cultivation of misanthropic ideologies, wherever they arise.

Keywords: history of pedagogy; nationalism, patriotism; «Great Russian» chauvinism; values; ideals.

Дата публікації: 11 травня 2022 р.